

Openingstekst: ik wijs alleen

‘Ik moet het nogmaals zeggen: ik heb geen leer. Ik wijs enkel op iets. Ik wijs op de werkelijkheid, op iets in de werkelijkheid dat niet of veel te weinig is gezien. Ik neem degene die naar mij luistert bij de hand en leid hem naar het raam. Ik open het raam en wijs naar wat zich buiten bevindt. Ik heb geen leer, maar ik voer een gesprek.’

(Uit: Martin Buber, Replies to my Critics)

Lezing:

‘De wereld is voor de mens tweevoudig naar zijn tweevoudige houding. De houding van de mens is tweevoudig naar het tweevoud van de grondwoorden die hij kan spreken (...) Het ene grondwoord is het woordpaar Ik-Jij. Het andere grondwoord is het woordpaar Ik-Het. (...) Grondwoorden brengen niet iets tot uitdrukking dat buiten hen zou bestaan, maar wanneer zij gesproken worden, stichten zij iets, dat voortaan bestaat. Grondwoorden, worden met het wezen gesproken.

‘Wie jij spreekt, heeft geen iets tot object. Want waar iets is, is een ander iets; ieder Het grenst aan een ander Het; Het is er slechts doordat het grenst aan een ander Het. Waar echter Jij wordt gesproken, is geen iets. Jij is zonder grens. Wie Jij spreekt heeft geen iets, heeft niets. Maar hij staat in de relatie.’ (...) ‘Alle werkelijke leven is ontmoeting’.

(Uit: Martin Buber, Ik en Jij)

Overweging

Deel 1 – Inleiding: een korte beschouwing over het huidig juridisch academisch onderwijs

‘Studenten zijn lui.’

‘Studenten zijn onverschillig en ongemotiveerd.’

‘Altijd maar die ene vraag: komt dit op het tentamen? Als het antwoord ‘nee’ is, verliezen ze meteen alle interesse in de stof. Waarom ga je dan rechten studeren?’

‘Wat heb ik hieraan in de praktijk? Nog zo’n vraag...’

‘Studenten zouden zich wel wat meer bevoorrecht mogen voelen dat ze aan de academie studeren. Het lijken wel klanten die betalen voor een diploma!’

In de ruim 15 jaar dat ik aan de universiteit doceer heb ik deze uitspraken, en de nodige varianten daarop, veelvuldig gehoord van collega’s. En niet enkel van mijn Leidse collega’s, ook van collega’s die werkzaam zijn bij juridische opleidingen aan andere universiteiten.

Is dit vermeende gebrek aan motivatie van studenten daadwerkelijk het probleem, of doet zich iets anders voor? Het lijkt mij dat deze uitspraken de verantwoordelijkheid voor motivatie en interesse te gemakkelijk en te eenzijdig bij de student leggen. Als we studenten willen motiveren – want inderdaad, dat zijn zij niet altijd – dan moeten wij als docenten wellicht eerst kritisch naar onszelf kijken. In het onderwijs is de verantwoordelijkheid wederkerig: die ligt zowel bij docenten als bij studenten.

Onderwijs betekent, althans voor mij, in gezamenlijkheid tot iets komen. Maar dan dringt zich de fundamentele vraag op wat wij beogen met ons onderwijs. Wat is ons doel wanneer studenten van

de academie de wereld intrekken? En *hoe* denken we dat doel te bereiken? Het doordenken van het 'waartoe' in het juridisch onderwijs drukt des te meer omdat het maatschappelijk belang van het opleiden van juristen, criminologen en onderzoekers buitengewoon groot is. Ik noem enkele voorbeelden:

- De rechtsstaat staat onder druk en lijkt steeds verder te worden uitgehold;
- Er zijn te weinig juristen in de sociale advocatuur, waardoor rechtsbescherming en toegang tot het recht voor steeds meer mensen niet vanzelfsprekend is;
- Menselijkheid ontbreekt helaas nog te vaak in het recht, in beleid en in de toepassing van regels. Zo zijn de levens van tienduizenden ouders, en dan heb ik het nog niet eens over kinderen, diepgaand en voor het leven beschadigd als gevolg van het Toeslagenschandaal.

Als docenten dragen wij een grote verantwoordelijkheid. Wij leiden toekomstige wetgevers, bestuurders en uitvoerders van het recht op. Zij zullen de samenleving vormgeven. De vraag naar het 'waartoe' van het onderwijs is daarom verbonden met de vraag wat voor samenleving we willen scheppen. Want de wereld is niet een onveranderlijk iets dat zich aan ons presenteert. Het volstaat niet om kennis over haar op te doen, haar proberen te doorgronden en het daarbij te laten. Wij staan met beide benen *in* een wereld, waarin wij handelen en actief zijn. Door onze handelingen constitueren wij de wereld, iedere dag opnieuw. Dat geldt ook voor het recht. Het recht is een menselijk construct, dat wij niet als een bestaande entiteit moeten beschouwen.

Als we een samenleving willen die we 'gemeenschap' kunnen noemen, waarin mensen mét elkaar leven en niet naast elkaar, dan dienen we studenten het besef bij te brengen dat wij niet enkel verantwoordelijkheid dragen voor onszelf, maar ook voor elkaar. En dat het recht moet worden ingezet voor rechtvaardigheid, vrijheid en menselijkheid.

Over deze grote begrippen, die geen vaste definitie hebben, moeten studenten de ruimte krijgen om diepgaand en in rust over na te denken. Over wat deze begrippen voor hen zelf, als persoon, betekenen. Op de academie zouden zij in vrijheid moeten kunnen oefenen met het staan-in-de-wereld, en leren dat dit verantwoordelijkheid met zich brengt – dat zij iedere dag opnieuw keuzes maken die gevolgen hebben voor concrete anderen en voor de samenleving als geheel. De vraag van studenten naar de concrete betekenis van leerstof voor de praktijk is zo bezien dan ook een zeer terechte vraag.

Zo kom ik tot een ander probleem in het juridisch onderwijs, dat wezenlijk anders en fundamenteeler van aard is dan het vermeende probleem van het gebrek aan motivatie bij studenten. We leven in een tijd waarin rationeel-wetenschappelijke opvattingen domineren en dat geldt evenzeer voor het onderwijs. Van het basis- tot en met het wetenschappelijk onderwijs is het systeem volledig ingericht op het vaststellen van meetbare prestaties. Wanneer studenten vragen of bepaalde stof op het tentamen komt, dan is dat een *logische* vraag. Dat is wat zij altijd gewend zijn geweest op school, en de universiteit zet dit systeem van toetsen, meten en presteren voort. We weten inmiddels dat deze prestatiedruk tot veel welzijnsproblemen leidt bij jongeren en ook bij studenten.

Als het gaat om de inhoud van het huidig juridisch onderwijs, dan ligt de nadruk op het leren over systemen, gezichtspunten en stappenplannen, maar te weinig over keuzes maken; laat staan over de rol van de jurist als persoon, of, anders gezegd, als *subject* in de juridische praktijk. Zo kunnen we ons bijvoorbeeld afvragen wat pedagogisch en onderwijskundig de waarde is dat studenten ruim 80 uitspraken van gerechtelijke instanties voor een bepaald tentamen uit hun hoofd moeten leren.

Wat leren ze hiervan? Helpt dit hen om het systeem van het recht te overzien en te begrijpen? Bereidt hen dit voor op de praktijk en de bijkomende verantwoordelijkheid? Zorgt dit voor

bewustzijn van wat het betekent om straks in de wereld te staan en die mede vorm te geven? Ik denk het niet. Maar ja, *'studenten zijn lui'*. Toch? Als wij studenten op een dergelijke manier blijven benaderen, als er weinig tot geen ruimte is voor het individuele leerproces van studenten en als wij ze niet als persoon aanspreken, hoe kunnen wij als docenten dan verwachten dat zij *wel* een betrokken houding aannemen?

Misschien is er een alternatief. In het woord 'onder-wijzen' schuilt het woord 'wijzen', zo merkt de Nederlandse pedagoog Gert Biesta in navolging van de Joodse Oostenrijkse denker Martin Buber treffend op. Een docent die het raam opent en enkel ergens naar wijst; die geen kant-en-klaar systeem, afvinklijst of ondubbelzinnige criteria presenteert die gedachteloos gevolgd kunnen worden. Een docent die studenten uitnodigt om de wereld in te gaan. Ligt hier niet iets buitengewoon waardevols verscholen? Door te wijzen brengt de docent zichzelf als persoon ook in het spel. Zo kan de vrijheid van de student als subject aangesproken worden.

'He jij daar, ik denk dat zich daar iets bevindt dat voor jou van betekenis kan zijn' (Biesta). Dat is een riskante en onzekere onderneming. Want wij als docenten weten niet wat studenten met deze aansporing gaan doen. Misschien iets, misschien niets. Biesta noemt dit 'het prachtige risico van onderwijs'. Dat vind ik treffend, want leven en in de wereld zijn is eveneens risicovol.

Zo bezien vertrekt de taak van de docent vanuit de vraag: wenden we ons naar de ander en de wereld toe, of wenden we ons daar juist vanaf? Spreken wij, in terminologie van Buber, Ik-Jij, of Ik-Het?

DEEL II – Een alternatief van het 'waartoe' in juridisch onderwijs: relatie en persoon

Spreken wij Ik-Jij, of Ik-Het?

Martin Buber heeft deze tweevoudige houding van de mens – het toe- of afwenden – op indringende en onnavolgbare wijze beschreven. 'In den beginne is de relatie', zo stelt hij in zijn beroemde werk *Ich und Du, Ik en Jij*, uit 1923. Voor Buber vormt de relatie tussen personen de grondslag van de menselijk werkelijkheid, en van het mens-zijn. De werkelijkheid is relationeel. Dat vraagt van ons dat wij antwoorden op de roep van de ander, die ongevraagd en ongezoekt op onze weg verschijnt. De ander doet een beroep op ons. Wij weten niets van die ander, wij kunnen enkel in de ontmoeting treden. Daartoe is vereist dat wij diens roep antwoorden met het grondwoord Ik-Jij, ons daarmee open en ontvankelijk opstellen, en onthouden van enig oordeel. Vanuit de wederkerige relatie wordt de persoonlijke wereld van Jij in het leven geroepen. En met die levende relatiekracht kunnen we misschien dichterbij een gemeenschap komen waarin we *met* elkaar leven.

Maar antwoorden we niet met Jij, bedekken we onze oren voor de roep van de ander, of kijken wij weg, dan spreken wij het grondwoord Ik-Het. De ander sluiten we dan buiten, en diegene wordt niet als persoon aan ons geopenbaard. Die ander wordt een object, niet meer dan een ding of nummer, en daarmee stichten wij de objectiverende, zakelijke wereld van Het. In deze wereld wordt alles gezien vanuit het 'ik' dat zich in zichzelf opsluit. Dat leidt tot isolatie en vervreemding tussen mensen.

De rationeel-wetenschappelijke benadering, die domineert in het denken over recht maar ook in vorm en inhoud van het juridisch onderwijs, is een duidelijke uiting van Ik-Het. Voor de persoon is geen plaats wanneer de nadruk ligt op nut, efficiëntie en meetbaarheid. Vanuit Buber gezien doet een dergelijke benadering geen recht aan de menselijke werkelijkheid.

Want waar systemen domineren, verdwijnen relaties. Het terugbrengen van de relatiekracht is geen gemakkelijke taak. Met het spreken van de grondwoorden brengen we onze 'ik' in het spel. Het

-

spreeken van Ik-Jij en de ander als persoon durven aanzien komt met een grote mate van persoonlijke verantwoordelijkheid.

Volgens Buber is het niet mogelijk om doorlopend in relatie te staan. Dat is 'de melancholie van ons lot'. Toch hebben wij telkens opnieuw de keuze hoe wij antwoorden. Wij zouden naar Ik-Jij moeten streven. Niet enkel in onze persoonlijke omgeving ten aanzien van onze naasten - daar ligt immers niet de grootste uitdaging besloten - maar juist ten aanzien van anderen die ons niet bekend zijn. De vreemde ander.

En juist binnen het recht en de rechtspleging is een dergelijke houding cruciaal. Wat belangrijk is om studenten mee te geven, is dat alles beslissing is (cf. Buber). Want ook al werken we met een systeem als het recht; wij kiezen *zelf* telkens hoe we ermee omgaan, en of we die relatiekracht aanwakkeren. De betekenis van een rechtsregel ligt niet automatisch in de tekst zelf besloten: die moet worden geïnterpreteerd en toegepast op een geval dat altijd concreet en particulier is.

Hoe kan deze relationele benadering een alternatief bieden als het gaat om het 'waartoe', de vorm en inhoud van juridisch onderwijs?

Eerder sprak ik over het Toeslagenschandaal. Studenten van de juridische opleidingen dienen hier vanzelfsprekend kennis over op te doen. Bijvoorbeeld vanuit bestuursrechtelijk perspectief, of het perspectief van de *trias politica*. Er moet echter ook ruimte zijn voor vragen die minder goed toetsbaar zijn, maar bedoeld zijn om bij te dragen aan de persoonsvorming van de student. Zoals: is het geweten niet ook altijd betrokken bij het beoefenen van het recht? Wat doe jij wanneer een juridisch juiste uitkomst geen rechtvaardige uitkomst is? In hoeverre voel jij je verantwoordelijk voor een ander, en hoe kun je dat vormgeven?

Het moet invoelbaar worden voor studenten dat de rechtsstaat willen beschermen soms ook inhoudt dat we ingaan tegen vaste praktijken, kritiek uiten op de eigen organisatie en durven signaleren wanneer beleid of wetstoepassing tot onrecht leidt. Studenten zouden hier concreet en praktisch mee aan de slag moeten gaan. Als docenten moeten wij hier ruimte voor creëren en dat betekent dat wij het onderwijs anders vorm moeten geven.

Ik realiseer me dat dit denken zich buiten de gangbare kaders bevindt. En dat het niet niks is om je eigen 'ik' te betrekken, zowel voor studenten als docenten. Maar het kan. Dat heb ik ervaren en gezien in Honours College Law, mijn onderwijsinstituut aan de Leidse Rechtenfaculteit. Dat is een proeftuin, waar al meer dan een decennium geëxperimenteerd wordt met innovatieve onderwijsvormen. Dit is van groot belang, ook voor het regulier juridisch onderwijs. Klassieke toetsing is in de huidige tijd met de aanwezigheid van AI achterhaald. Het kunnen reproduceren van kennis toont niet meteen aan dat een student de stof daadwerkelijk *begrijpt* – laat staan dat een student zich als persoon aangesproken voelt en verantwoordelijk weet. De aandacht zou daarom niet enkel op een resultaat of prestatie gericht moeten zijn, maar op het leerproces. Dit proces symboliseert een gezamenlijke reis die niet een eenduidige eindbestemming heeft. En leerprocessen zijn voor iedere student anders.

Individuele feedback tijdens een vak is dan belangrijker dan een eindbeoordeling; een open dialoog heeft meer betekenis dan het overhoren van kennis. Zelfstudie zou een basis moeten vormen om samen aan de slag te gaan, *in* de maatschappij, in gesprek met mensen, of in een gedachtewisseling met mensen die werkzaam zijn in de praktijk.

Ook kunnen studenten een actieve rol toebedeeld krijgen in de vormgeving van bijvoorbeeld werkgroepen. Door hen een stukje autonomie en keuzevrijheid te geven, wordt betrokkenheid

gestimuleerd. Dan kan de academie een existentiële oefenplaats bieden (cf. Biesta).

Ik geef een concreet voorbeeld hiervan. In mijn vak, 'Recht, literatuur en film' maken de ideeën van Buber, wiens teksten centraal staan tijdens deze viering en die ik samen met studenten lees, veelvuldig indruk. Maar hoe oefen en toets je het aangaan van de relatie? Meerdere studenten hebben in dit kader als eindopdracht voor mijn vak iets heel bijzonders gedaan. Op vrijwillige basis en uit eigen keuze, zijn zij Luisterend Schrijver bij Stichting (Gelijk)waardig Herstel. Zij ontmoeten een gedupeerde ouder van het Toeslagenschandaal en gaan, geheel zelfstandig, 1 op 1 met die ouder in gesprek. Een Luisterend Schrijver luistert zonder oordeel naar de ouder en schrijft diens verhaal op. 5Op basis van dit relaas kijkt vervolgens een team van experts naar aanvullende financiële compensatie voor die betreffende ouder. Deze methode, die vertrekt van de samenleving als gemeenschap, ziet op emotioneel en financieel herstel en het terugbrengen van vertrouwen in de ander.

Dan hebben we het niet meer over het trainen van 'vaardigheden' of 'skills'. Dit gaat om het leren luisteren, vragen durven stellen en doorvragen waar het nodig is, maar bovenal: het in relatie durven treden. Dat vergt moed. Een van mijn studenten die Luisterend Schrijver is, gaf zijn motivatie hiervoor indringend weer:

'Het is een poging bij te dragen aan emotioneel herstel. Door echt te luisteren naar wat iemand heeft meegemaakt, probeer je een stukje menselijkheid terug te geven.'

Dit raakt me, en ik ben ervan overtuigd dat studenten hier meer van leren, dan van het uit het hoofd leren van rechterlijke uitspraken.

Ik kom tot een besluit. Als onderwijs 'hoofd, hart én handen' is (cf. Biesta), dan zou het perspectief van degenen om wie het gaat niet mogen ontbreken. Wanneer wij persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel aan studenten willen leren, is de eerste stap dat wij als docenten onze eigen persoon in het spel brengen en buiten het systeem durven treden. Dit roept meer vragen op dan het beantwoordt. En dat is mijn bedoeling. In navolging van Buber heb ik u vandaag op iets willen attenderen, door ergens naar te wijzen waarvan ik denk dat het belangrijk is.

Waar toe leiden wij op? Is een relationele benadering wel haalbaar in het juridisch onderwijs? En is dit überhaupt wenselijk? Ik heb geen kant-en-klare antwoorden, en hoop daarom na afloop met velen van u in gesprek te mogen gaan.

Mr. dr. Claudia Bouteligier – Honours College Law, Leiden Law School

Slottekst

'Het doel van de relatie is haar eigen wezen: de aanraking van het Jij. Want door de aanraking van ieder Jij raakt een ademtocht van het eeuwige leven ons aan. Wie in de relatie staat, neemt deel aan een werkelijkheid, dat wil zeggen: aan een zijn, dat niet enkel aan hem en niet enkel buiten hem is. Alle werkelijkheid is een werken waaraan ik deelneem, maar ik kan me die werkelijkheid niet toe-eigenen.

'Gemeenschap [CB: Ik-Jij] is daar waar gemeenschap plaatsvindt. De collectiviteit [CB: Ik-Het] is gegrondvest op een georganiseerd verval van het persoon-zijn, de gemeenschap op de intensivering en bestendiging in het op- elkaar-toe gericht zijn. Het collectiviteits- verlangen van onze tijd is de vlucht van de persoon voor de toetsing van de gemeenschap en van de toewijding van het individu aan de gemeenschap; de vlucht voor de vitale dialoog in het hart van de wereld, die de inzet van het Zelf eist.'

(Uit: Martin Buber, Ik en Jij & Martin Buber, Dialogisch leven)